

Етапи розбудови дакійського лімесу

Тривалий час всі дослідження історії римського лімесу торкалися лише вивчення археологічних пам'яток на кордоні римських провінцій Германії, Паннонії та Британії. Лімес в цих дослідженнях виступав як закритий оборонний комплекс. В 70 - 80-х рр. XX ст. відбулась певна переоцінка значення дунайського і особливо дакійського лімесу як зони не тільки ешелонованої оборони, але й системи, пристосованої для контролю і активного втручання у справи прикордонних племен. За цей час збільшилася кількість археологічних знахідок, які підтверджують глибоке проникнення римлян не тільки за р. Дунай, але і у напрямку Карпатських гір, інтенсивну торгівлю за межами лімесу.

Для реконструкції кордонів римської провінції Дації нині залучені не тільки археологічні об'єкти, але й відомості письмових джерел. Особливе місце серед них займає "Географія" Клавдія Птолемея. Розвиток джерелознавчої традиції, починаючи з ниціної критики К.Мюленхоффа, привів до появи в 30 - 60-х роках серії праць, які переконливо довели можливість використання праці Птолемея як важливого історичного джерела (Lowmianski, 1963, s.40-52). По-перше, було доведено безсумнівне авторство книг [Ptol., II,2 - VII,4] та карт, виконаних самим Птолемеєм (Schabel, 1938, s.94). По-друге, матеріали "Географії" зробили можливим накладання археологічних даних на сучасну карту (Tabula Imperii Romani, 1965; 1968; 1969).

На нашу думку, слід диференційовано підходити до інформації, що містить праця Птолемея. В цьому плані для нашого дослідження важливо зазначити, що Птолемей завершив географічний опис земель Дації та Карпатського регіону. Цей опис з координатами гір, річок, та їх поворотів міститься у II розділі другої книги і 5, 7, 8 розділах третьої книги. Недоліки недосконалої картографічної проєкції привели до незначних похибок. На карті Дації лінія ріки Тиса дуже коротка, а ріки Прут і Сирет злилися в одну ріку Герас.

Взагалі час, якому відповідає карта Дації відноситься часу після дакійських війн Траяна (101 - 106 рр. н.е.). Проте верхній ряд дакійських племен має невдастиву локалізацію. Це пов'язано переважно з помилковим розташуванням гірської смуги Східних Карпат. Кордоном Дації з сарматськими землями згідно з інформацією Птолемея є ріка Дністер (Тірас) [Ptol. III, 8,1]. Поблизу неї протікає вже згадана ріка Герас. Цікавим є той факт, що назва р.Тиса у Птолемея взята з кельтської форми Паргіск [Ptol. III, 7,1], а не від скіфської тіаґ - ріка, яка перейшла в мову даків Tiza-Tisa, а потім в мову язигів (Szadecky-Kardoss, 1953, p.79).

Вивчення системи лімесу можливо шляхом комплексного використання письмових, епіграфічних та археологічних матеріалів. Безумовно, що

будівництво дакійського лімесу почалося саме після дакійських війн Траяна. Саме поняття лімес (limes, limites) спочатку означало лише стежку, шлях в ранній імперії [Verg. Aen. 12, 898; Georg. I, 126]. Пізніше це слово використовувалося для позначення максимального просування вглиб ворожої території "penetrat interiorius, operit limites" [Vell Pat. II, 120]. Такий зміст був визначений і Тацитом, хоча він розвинув його як позначення вузької смуги прикордонних земель на відміну від фортець, які там знаходились. Пізніше Фронтін вислів військового тлумачення в роз'ясненні цього слова, яке вже означає шлях, що з'єднує гарнізони. Для нас важливо, що саме поняття "лімес" необхідно розрізняти як вузький військовий термін і внаше більш широкого значення, як "багатофункціональну систему" у взаємовідносинах римлян і варварських племен (Колосовская, 1980, с.180-192).

За думкою О.Г.Бандровського розбудова сухопутного дакійського лімесу припадає на другий етап розбудови європейських лімесних фортифікаційних споруд (80 - 170 рр.), коли елементи лімесу були відокремлені від військових гарнізонів провінцій (Бандровський, 1988, с.26-36). На кордоні були сформовані кам'яні фортифікаційні споруди. Легіони відійшли від кордонів, залишивши територію прикордонних ділянок. Вони давали відсіч ворогу вже на території провінції.

В ході військових кампаній проти Децебала приймало участь 12 легіонів і більша кількість вексилій (бл.100 - 150 тис. солдат). Першим вкладом армії в освоєння нових земель було широке шляхове будівництво. Всі дороги Дації відповідали основним маршрутам римських легіонів в ході дакійських війн Траяна. Ці дороги стали основою для розвитку оборони Дації. Першочергово було розгорнуто будівництво західного району лімесу. Це було пов'язано з небезпечними нападами сарматських племен. Південно-західною ділянкою займався легіон IV Flavia felix. Була споруджена система земляних валів. Ця лінія бере початок від Лідерати і йшла вздовж дороги в Тибіск. Цей важливий стратегічний район контролювався одним легіоном і допоміжними з'єднаннями.

В районі гірських систем Трансильванії починалася гірська ділянка дакійського лімесу. В районі гір Кодру-Мома, Біхор, римляни не створювали укріплень, проте особливі підрозділи контролювали гірські ущелини, перевали, долини річок, закриваючи доступ у район золотих копалин. Північний кордон Дації в добу Траяна посилюється рядом фортець (castellum) та укріплених таборів (castra). В праці румунського дослідника Йона Руссу, подана детальна характеристика їх зовнішнього вигляду та розташування в них допоміжних з'єднань (Russu, 1959, p.305-319).

В часи наступника Траяна імператора Адріана (117 - 138 рр.) для зручності оборони Дація була поділена на дві частини (Dacia Superior et Inferior). Центральні та північні райони провінції увійшли в Верхню Дацію. Тут в Апулумі був розташований легіон XIII Gemina. Південно-східні райони Трансильванії і Олтенії складали Нижню Дацію (Gerov, 1959, s.210). Нова реорганізація була

викликана зміною військової ситуації в регіоні. Траян відверто намагався перетворити сарматські племена в своїх клієнтів і застосовував політику відвертого підкупу та обіцянок. Проте у 117 році через великі видатки, пов'язані з війнами на сході, сума "субсідій" була знижена, а основна частина дунайського війська була передислокована на Схід і не змогла контролювати ситуацію. Скориставшись відходом військ, роксолани напали на Дакію, а колишні союзники – язиги вдерлися на територію Паннонії [SHA, *Hadr.* 6, 6-8]. Лише вміле командування намісника Марція Турбона, який вперше командував збройними силами і Паннонії і Дакії привело до ліквідації загрози втратити нову провінцію (Dobo, 1968, s.153). У 118 році на кордоні Верхньої Паннонії перебував сам імператор Адріан [CIL III, 6818]. Незважаючи на окремі успіхи в боротьбі з племенами Карпатського регіону деякі східні області були все таки залишені, зокрема землі за рікою Олт, які входили в склад Нижньої Мезії за Траяна. В добу правління Адріана східний кордон Дакії був приєднаний до ділянки нижньомезійського лімесу, північним відтинком якого був Галло-Понтійський шлях. Після втрати частини провінції шлях Августія – Барбош не втратив свого значення і контролювався гарнізонами Нижньої Мезії та Дакії (Mastea, 1969, s.153). На західному кордоні з сарматами-язигами споруджується система земляних валів. Ця лінія бере свій початок від Лідерати і йшла вздовж військової дороги в Тібіск. За ці опорні захисні рубежі продовжував відповідати legion IV Flavia felix, який тепер був дислокований в Нижній Паннонії.

Після захоплення Дакії дуже гостро постало питання про східний кордон. Тут, в районі річок Прут та Сірет, споруджуються земляні вали (Кругликова, 1955, с.135). Але після втрати земель на південний схід від Карпат римляни змушені були перенести кордон на Iimes Alutalus. В основі цих оборонних укріплень лежала дорога, побудована ще в часи Траяна (довжина 260 км). Адріан ґрунтовно укріпив цей шлях і доповнив його кам'яними спорудами (Virgescu, 1983, p.52). За Антоніна Пія були споруджені укріплення на північ від перевалів у південних Карпатах, а Капут Стенарум був з'єднаний з Апулом та Августією. Гарнізон Дакії, крім двох легіонів доповнили нові допоміжні з'єднання, які зайняли позиції на лімесі.

В Дакії була збудована найбільш складна система прикордонної оборони. Вперше тут була введена стратегічна концепція оборони по рубежах. В правління Антоніна Пія, коли намісники провінції вели війни з германцями та "вільними даками", найбільш відомим намісником був Марк Стацій Пріск Ліціній Італік. В біографії Антоніна Пія повідомляється, що власне намісники провінції займались налагодженням стосунків з племенами прикордонної смуги [SHA, *Pii*, V, 5]. XIII легіон в правління Марка Стація був удостоєний відзначень у посьвятках, і це означає, що саме він проводив військові операції. В 138 - 140 рр. знов були об'єднані військові сили Паннонії та Дакії. У Дакію в цей час (158 - 159 рр.) перекидаються допоміжні з'єднання з Африки та Мавританії [CIL III, 1061]. В намісництво Стація відбувся новий територіально-адміністративний

поділ Дакії на три провінції – фактично три військово-адміністративних округи: Dacia Porolissensis на півночі з центром в Пороліссі; Dacia Apulensis в яку увійшла більша частина Верхньої Дакії, де стояв XIII легіон і столиця Дакії Сармізетуза; Dacia Malvensis – колишня Нижня Мезія з центром в місті Ромула (Stein, 1944, s.28).

Саме в цей час починається активне формування всього комплексу дакійського лімесу. Лінії оборони відповідали трьом захисним районам. Табори легіонів та допоміжних з'єднань утворювали ці рубежі. Використовувались природні та штучні елементи, вздовж кордону проходить патрульний стежка, на якій розташовані вежі для спостереження, а також табори допоміжних з'єднань. Характерна особливість, що в тому місці де проходять головні міжпровінційні шляхи, на кордоні стоїть кіннотне з'єднання (ала). Ці з'єднання забезпечують зв'язок кордону з легіонами. Новою формою в цій будові є те, що за лімесом знаходяться аванпости, а засобом сигнального забезпечення використовуються димові сигнали з "вогняних веж". Таким чином, кожний важливий стратегічний район контролювався легіоном і допоміжними з'єднаннями.

Рубежем періоду являється реорганізація провінцій, яка була проведена в період Маркоманських війн і відповідала новим завданням зовнішньої політики. Для цього періоду (106 - 170 рр.) був характерний перехід від тактики "передової оборони" до нового типу "гнучкої оборони". Сформувались нові ділянки дакійського лімесу (західний, східний) їх будова відповідала, в основному, структурам паннонського лімесу, тобто оборони з використанням водних перешкод. Розвиток лімесу, супроводжувався формуванням допоміжних з'єднань з місцевого населення і з'єднання Паннонії з Дакією сіткою доріг. Тому є всі підстави виділити цей період в якості першого етапу побудови дакійського лімесу.

Прикордонна оборона на другому етапі розвитку дакійського лімесу (170 - 203 рр.) носить риси глибокої оборони. Її характеризує відсутність пунктів на закордонних територіях. Прикордонний район провінції надзвичайно мілітаризований. Легіони знов висувуються на кордон. Табори, міста, мастки, та навіть зернохосвища приймають вигляд фортифікаційних споруд. Все це позбавляє ворога можливості скористатись ними як базами для поповнення продовольчих запасів. Бази для спостереження ставляться на небезпечних відрізах доріг. Всі війська провінції поділяються на два види: гарнізони та пересувні з'єднання. Легіони мають декілька баз дислокації. Іноді використовуються можливості для акцій упереджувального характеру. Ситуація на кордоні Дакії змінюється. Розвиток різноманітних форм контактів з Римською імперією призводить до нової консолідації племінних об'єднань племен парварської периферії. З'являються нові вороги (костобоки, вандали, "вільні даки", карпи). Північний похід Марка Аврелія та дипломатична діяльність намісника Дакії Клементя привели до розгрому частини дакійського населення Закарпаття. Напевно саме до цих подій відноситься занепад фракійських

городнищ типу Малої Копані (Котигорошко, 1998, с.144-145). Замирення північних територій відбувалось до 182 року. Після успіху та розміщення передових допоміжних гарнізонів у варварських землях центр бойових дій переміщується на східні кордони Дакії. Саме в цей час легіон IV Flavia Felix було перекинута у східний район дакійського лімесу з Мезії. Намісник Дакії Сабініан веде військові дії у Східних Карпатах проти "вільних даків" [Dio Cass., 72,3]. У наступному році на цю посаду призначається майбутній імператор Песценій Нігер, який намагається зупинити сарматську навалу на лінії Limes Alutanus.

Для другого етапу була характерна остаточна розбудова дакійського лімесу, пов'язана частково із змінами після реорганізації територіально-адміністративного поділу. Верхня Дакія була поділена на дві частини (Dacia Superior et Dacia Porolissensis). Це було пов'язано з необхідністю укріпити північний кордон, і лімес тут мав свої особливості. Основним типом оборони стала "глибокошелонувана оборона". Інформацію про переміщення племен тепер збирали допоміжні з'єднання, які послали спостерігачів далеко за лімес і забезпечували охорону торговців до Карпатських перевалів. Другу лінію складали фортеці (castellum), які разом з таборами допоміжних військ (castra) складали єдину смугу північного валу. В тих місцях, де не було укріплень (на північному заході), проходив земляний вал. Його ширина сягала 7 - 8 м, довжина 65 - 70 км. Із зовнішньої сторони він мав рів (Ferenczi, 1973, p.191-222). Третю лінію оборони складали табори легіонів. В різний час у Пороліссі та Потаїссі були зафіксовані сліди перебування легіонів V Macedonia та VII Claudia. Вони забезпечували безпеку провінції на випадок прориву великих племінних угруповань.

Але і ця продумана тактика в кінці II ст. не рятувала ситуації. У 197 році частина дакійських підрозділів була відкликана для участі у Парфянській війні. Скориставшись їх відсутністю на східній ділянці лімесу прориваються роксолани (Balla, 1970, p.46). Прорив було ліквідовано, але це примусило римлян серйозно замислитись про ефективність лімесних споруд. У 202 році починається будівництво другої лінії лімесу (Limes Transalutanus). Спроби відновити ефективність лімесу становлять зміст третього етапу розвитку дакійського лімесу (203 - 274 рр.).

У ході спорудження додаткових укріплень лімесу відбувалися контакти з населенням за межами кордонів. Так, гарнізони перших ліній оборони забезпечувались за рахунок племен продовольством і займались інтенсивною торгівлею. Незаперечним є факт, що представники римських допоміжних з'єднань були присутніми на зборах племен і в такій спосіб здобували військову інформацію. Вони слідували за набором рекрутів у римську армію. Дуже важливо відзначити і той факт, що для поповнення складу легіонів та свого штату намісник мав право надавати права римського громадянства, як провінціалам так і військовим із складу допоміжних з'єднань. Так провінціали

могли поповнити склад римських громадян. Багато з них походили із місцевих та прикордонних племен, які проявляли вірність правлячому режиму.

Під контролем намісника були і торгівельні ринки і головне – торгівельні потоки, які йшли в напрямку Дністра та карпатських перевалів. Для закупівлі вовни та хліба, час від часу представники військових підрозділів здійснювали поїздки, далеко за межі дакійського кордону. Про це свідчать джерела, зокрема приданіуми (щоденні рапорти командирів допоміжних підрозділів) (Бандровський, 1992, с.43-45).

Найбільша активність по розбудові лімесних укріплень зафіксована під час правління імператора Каракала. Саме в його правління у 212 році північний район лімесу атакували вандали і "вільні даки" (Fitz, 1962, p.98). Тут в Пороліссі літом 214 року імператор провів переговори з ватажками квадів, вандалів і "вільних даків", які за свідченням Діона Кассія закінчилися тимчасовими угодами і скріплені отриманням заручників [Dio Cass., 77, 20, 3; 78, 27, 5]. Це дало змогу зосередитись на побудові ефективного лімесу на сході. Практично всі нові кам'яні укріплення Дакії тепер мають східну орієнтацію. Відновлюється і укріплюється дорога Напока – Поролісс.

Найбільш складною ділянкою захисту стає північно-східний кордон Дакії. Табори Цістенгі, Чуза, Домнешті, Сієу, Брінковешті закривали гірські ущелини і перевали Східних Карпат, проте відсутність суцільного ланцюга укріплень робило цю ділянку небезпечною, що і довело події III ст.

У східному районі в часи Септімія Севера була зроблена спроба побудови другої лінії оборони. На відстані в 20 км перед Limes Alutanus споруджується новий, повністю "штучний" лімес (Limes Transalutanus). Його довжина від Дунаю до Ришова (Cumidava) складала 235 км. В основі цього лімесу була покладена дорога від Дунаю до Ангустії. Дорога була укріплена валом з обласеної та ущільненої землі. Висота валу становила 3 м, ширина – 10-12 м. Перед валом знаходився рівчак (Vladescu, 1983, p.292).

Проте нові споруди не стали для варварських племен перешкодою. У 238 році карпи проривають слабку ділянку північного району на сході і спустошують Верхню Дакію. Їх зухвалість пояснюється тим, що за декілька років перед тим імператор Макрін був змушений повернути заручників, яких взяв у цього племені Каракала [Dio Cass., 78, 27]. Імператору Максиміну вдалось трохи послабити карпів, принаймні про це говорить його титулатура – Dacicus Maximus [CIL III, 3735,3736]. У 242 р. відбувся прорив укріплень трансалутанського валу і Філіп Араб був змушений перенести кордон на старий лімес у 245 році. Але і ця захисна лінія не витримує натиску карпів у 245 - 247 рр. (Рафалович, 1983, с.38-39). Лише максимальним напруженням сил і вводом нових легіонів (VII Claudia з Мезії та XXII Primigenia з Германії) Риму вдається відновити спокій.

Ще через декілька років у 256 - 257 рр. були зруйновані північні укріплення Дакії і місто Алул. Правда, через деякий час розкопки зафіксували реставраційні роботи і відновлення укріплень. В цей час будується дорога Міція – Алул для

швидкого сполучення прикордонних пунктів лімесу. Але у 260 році в зв'язку з загрозою на кордоні Паннонії, де вандали і роксолани, які з'явилися у підданнюму Алфельді, почали турбувати римське населення з Потаїсея та Апула починається вивід військ для посилення паннонського кордону по військовим дорогам, які з'єднували дві провінції.

Останній період існування дакійського лімесу був пов'язаний з діяльністю імператора Авреліана (270 - 276рр.). Саме цей імператор став переможцем карнів. В районі між Горсіумом та Суцидавою у 272 році їх військо ополчення зазнало поразку від римлян. Результатом перемоги став повний розгром цього племенного союзу і карни були переселені у Фракію, про що повідомляють всі римські джерела. Проте в нових умовах зберегти провінцію вже було важко. Саме Авреліану належить план переходу до оборони на лінії Дунаю і евакуації військових підрозділів з Дакії.

Дата евакуації провінції традиційно подається як 271 рік. Ми схилиємося до думки дослідника О.Г.Бандровського, що дата евакуації провінції Дакії подається не зовсім вірно. На підставі даних письмових джерел та епіграфіки вчений вважає, що це сталося не у 271 році, а в 274, коли імператор рухався на Парфію і зупинився у Мезії. Ці обставини стають зрозумілими і логічними, оскільки вони доповнюються логічними переселеннями заданайських племен, які були переселені його наступником Пробом (бастарни, гепіди, грейтуни, вандали).

Саме евакуація Дакії і прийняв доволі коротку проте насичену історію існування дакійського лімесу, який був смугою контактів між античною середземноморською цивілізацією і варварським світом Карпатського регіону, і в своєму розвитку пройшов три періоди розвитку. Ці етапи були тісно пов'язані з стратегічними інтересами римської адміністрації в цьому районі і достатньо ефективно забезпечували розвиток римської військової та дипломатичної політики на протязі II-III ст.н.е. Причина їх кризи не була пов'язана з обставинами місцевого значення. Корені їх кризи були пов'язані з загальною економічною та політичною кризою Римської імперії. А активність варварського світу була в багатьох рисах викликана саме економічними кризовими явищами.

Література

Бандровський О.Г. Римська імперія і племена Карпатського регіону // Вісник Львівського університету. Серія історична. З історії стародавності та середньовіччя. - Львів, 1988. - Вип.24. - С. 26-36.

Бандровський О.Г. Свідчення про перебування римських допоміжних з'єднань у Подністров'ї // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. - Львів, 1992. - Вип. 2. - С.43-45.

Колодицька Ю.К. Проблема "Рим — варвари" в советской историографии античности последних десятилетий // ВДН. - 1980. - №3. - С.180-192.

Котворонко В.Г. Население Верхнего Потисья и римские провинции Паннония и Дакия // Сагата - Карпатика. - Ужгород, 1998. - Вип.5. - С.144-145.

Кругликова И.Т. Дакция в эпоху римской оккупации. - М., 1955.

Рафалович И.А. Славяне VI-IX в Днестровско-Карпатских землях в освещении зарубежной

историографии // Славяно-молдавские связи и ранние этапы этнической истории молдаван. - Кишинев, 1983. - С.31-39.

Balla L. Some problems of the history of Dacia in Severian age // Acta Classica Universitatis Debreceniensis. - Debrecen, 1970. - T.6. - P.39-48.

Dobo A. Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die provinciale Verwaltung. - Budapest, 1968.

Fereneci S. Cercetari si rezultate noi pe limesul Daciei Intercepzione // Apulum. -1973. - T.11. - P.191-222.

Fitz J. Military history of Pannonia from Marcomann wars to the death of Alexander Severus (180-233) // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. - 1962. - T.14/1. - P.25-112.

Gerov B. Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordhulgarien // Klin. - 1959. - Bd. 37. - S.210-217.

Lowmianski H. Początki Polski. Z dziejów słowian w 1 tys. n.e. — Warszawa, 1963. - T.1.

Macrea M. Viata în Dacia Romana. - Bucurest, 1969.

Rusu I. Castelul si garnizoana romana de la Buciumi (raion Zalau). Contributie la istoria militara a Daciei // SCTV. - 1959. - T.10. - P.305-319.

Schabel P. Text und Karten des Ptolemäus, Quellen und Forschungen zur Geschichte der Geographie und Völkerkunde. - Leipzig, 1938.

Stein A. Die Reichsbeamten von Dazien. - Budapest, 1944.

Szadecky-Kardoss S. The name of the river Tisza // Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. - 1953. - T.2. - P.79-89.

Tabula Imperii Romani. Drobeta-Romula-Sucidava. - Bucuresti, 1965.

Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sirmizegetusa-Sirmium. - Budapest, 1968.

Tabula Imperii Romani. Romula-Durostorum-Tomis. - Bucuresti, 1969.

Vlădescu C. Armata romana în Dacia Inferior. - Bucuresti, 1983.

The stages of construction of Dacian limes Summary

After a gain of the Roman province of Dacia by the emperor Trajan the construction of the limes communications begins characteristic for all Roman boundary provinces. The author on the basis of the analysis archeological, epigraphic and written sources allocates three stages of construction of Dacian limes: 107-170, 170-203 and 203-274 AD. The creation of powerful western communications and definition of lines of a defense was characteristic for the first stage. At the second stage three areas of limes were created: western, northern and east.